

Стратиграфија зидног сликарства у католикону манастира Прасквице*

Драган Војводић**

Универзитет у Београду – Филозофски факултет

UDC 75.052(497.16 Praskvica)»15/16»

DOI 10.2298/ZOG1438153V

Оригиналан научни рад

*У цркви Светиој Николе у манастиру Прасквици очува-
на су два слоја поствизантијској живописи – старији је
из треће четвртине XVI века, а млађи из прве половине
XVII. До таквог закључка доводе стилска анализа и раз-
мајтрање техничких појединости. Делове сликарства
који припадају њим слојевима могуће је јасно развоји-
ти, а садржај очуваних фресака ишчишћени и оштрије
но што је то учињено до сада. Старијем слоју припа-
дају, изгледа, и остаци сликарства на фасади првобит-
ној наоса. Могуће је да црква није била живописана у вре-
ме оснивача Балше III Балшића.*

*Кључне речи: црква Светиој Николе у Прасквици, Паши-
тровићи, зидно сликарство, Пећка патријаршија, Бал-
ша III Балшић*

*In the katholikon of the monastery of Praskvica there are re-
mains of two layers of post-Byzantine wall-painting: the ear-
lier, from the third quarter of the sixteenth century, and later,
from the first half of the seventeenth century, which is the con-
clusion based on stylistic analysis and technical features. The
portions of frescoes belonging to one or the other layer can be
clearly distinguished from one another and the content of the
surviving representations read more thoroughly than before.
It seems that the remains of wall-painting on what originally
was the west façade of the church also belong to the earlier
layer. It is possible that the church was not frescoed in the life-
time of its ktetor, Balša III Balšić.*

*Keywords: St Nicholas' church of the Praskvica monastery,
Paštrovići, wall-painting, Patriarchate of Peć, Balša III Balšić*

Откако је започето откривање зидног сликарства цркве Светог Николе у паштровском манастиру Прасквици 1957. године, оно је привлачило знатну пажњу истраживача. Посвећено му је више краћих и површних осврта, али и темељнијих научних разматрања.¹ Наро-

* Чланак садржи део резултата остварених на пројекти-
ма бр. 177036 – Српска средњовековна уметност и њен европски
контекст – и бр. 177032 – Традиција, иновација и идентитет у
византијском свету – које подржава Министарство за науку и
технолошки развој Републике Србије.

** dvojvodi@f.bg.ac.rs

¹ П. Мијовић, *Фреске у њевници Балше III у Праскви-
ци*, Старијар 9–10 (1958–1959) 345–353; Р. Мијовић, *Praskvica*, in:
Enciklopedija likovnih umjetnosti IV, Zagreb 1966, 16; Л. Зековић,
Praskvica, in: *Likovna enciklopedija Jugoslavije II*, Zagreb 1987, 627; Т.
Пејовић, *Манастири на њлу Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње 1995,
69; Р. Вујичић, *Прејед стариј сликарства на подручју Будве и Паши-
тровића*, Гласник Одјелења уметности ЦАНУ 14 (1995) 106, 121; С.
Раичевић, *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица 1996,
23–24, 72; С. Петковић, *Културна баштина Црне Горе*, Нови Сад
2003, 139–141; Д. Воргич, *Živopis manastira Praskvice* – www.rastko.rs/

чит допринос његовом потпунијем представљању дала је недавно објављена књига Александра Чиликова о живопису цркава и манастира у Паштровићима. Но, никако се не би могло рећи да је живопис у храму Светог Николе довољно проучен. Иако је тамо сачувано сасвим мало фресака, њихов иконографски садржај није до краја ишчитан, натписи који их прате остали су углавном необјављени, а стилске особености и хронологија настанка сликарства нису потпуно разјашњене. Тако, рецимо, целокупан живопис са иконографском садржином на северној страни цркве готово сви истраживачи сматрају једновременим. Већина га датије у XVII век,² тачније у његов почетак, или раздобље на прелазу из XVI у XVII столеће,³ али има и оних који се опредељују за средину или чак прву половину XVI века.⁴ Недавно је живопис саме певнице без икаквог образложења или раздвајања по целинама смештен у широк хронолошки оквир од XV до XVII столећа.⁵ И мада поједини проучаваоци уочавају разлике у начину исликавања фигура у прасквичкој певници и оних на северном зиду, изричито су у тврдњи да је реч о делима из истог времена. Штавише, с више или мање опреза, сматрају да је све те фреске извела иста сликарска рука.⁶ Само је професор Сретен Петковић у једном сажетом приручничком тексту изнео другачије мишљење. Он помиње да су у „једној

rastko-bo/umetnost/likovne/dvorgic-praskvica_1.html; А. Ћиликов, *Grčki slikari u Paštrovićima*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore 5 (2009) 63–66; idem, *Paštrovske цркве и манастири*. *Зидно сликарство*, Подгорица 2010, 69–74, 166–178, 213; Т. Пејовић, А. Чиликов, *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд 2011, 102–103; *Манастир Прасквица*, Будва 2013, 69 (А. Сковран).

² Мијовић, *Praskvica*, 16; idem, *Umjetničko blago Crne Gore*, Beograd–Titograd 1980, 149, sl. 148; Зековић, *Praskvica*, 627; Пејовић, *Манастири*, 69; Ћиликов, *Grčki slikari*, 66, 72; idem, *Paštrovske цркве и манастири*, 177, 213; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 102–103.

³ Мијовић, *Фреске у њевници Балше III*, 352, 353; Вујичић, *Прејед стариј сликарства*, 106, 121.

⁴ Раичевић, *Сликарство*, 23–24, 72; Воргич, *Živopis manastira Praskvice*.

⁵ *Манастир Прасквица*, 69 (А. Сковран), где се само у једној јединој реченици помињу „фрагменти фресака“ у обновљеној „Балшиној цркви“, а у легендама уз фотографије живописа певничког простора стоји да су те фреске из „XV–XVII вијека“.

⁶ Вујичић, *Прејед стариј сликарства*, 106, 121; Раичевић, *Сликарство*, 72; Воргич, *Živopis manastira Praskvice*. Иако говори о једном сликару прасквичког католикона, Александар Чиликов је ипак нешто опрезнији од цитираних претходника (*Grčki slikari*, 70, 71; *Paštrovske цркве и манастири*, 171, 172).

Сл. 1. Свети Сава Српски, свети Симеон Српски и нејрејкознајтии свети стилоитник – северни зид старој западној бравеја

Fig. 1. St Sava of Serbia, St Simeon of Serbia and an unidentified holy stylite – northern wall of the western bay of the old church

ниши приказани“ свети Сава и свети Симеон и истиче да се на том „фрагменту уочавају добри сликарски квалитети“. За разлику од сликарства у самој певници, које датује у средину XVII столећа, С. Петковић тај „дјелић старијег живописа“ сматра остварењем из друге половине XVI века. Нажалост, због природе публикације у којој су изнети, Петковићеви ставови нису пропраћени ни основном анализом односно аргументацијом. Вероватно су зато остали без одјека у каснијим радовима о сликарству Прасквице. У тим текстовима настављено је с развијањем тумачења живописа прасквичког католикона као јединствене хронолошке и стилске целине. Осим тога, у белешци С. Петковића није оцењено да ли је све сликарство северног зида цркве Светог Николе настало у исто време, то јест које то од преосталих фресака у храму припадају XVI, а које XVII столећу.⁷ Такво стање ствари, уз несугласице проучавалаца у вези с неким другим питањима и већ поменути непотпуну објављеност споменика, чини да је слика о сасвим малом сликарском ансамблу прасквичког католикона остала до данас прилично нејасна. Ваља му због свега тога посветити додатну истраживачку пажњу.

Стилска анализа и поједини технички детаљи недвосмислено сведоче о томе да су у прасквичкој цркви Светог Николе сачувани остаци бар два хронолошка различита слоја сликарства, а можда и три. На северном зиду преостало је нешто више иконограф-

ског садржаја но што је забележено у досадашњој научној литератури. У плиткој ниши западно од певнице насликане су у најнижој зони већ поменуте стојеће фигуре светог Саве Српског [(св)ты / сава | прѣѣн / архї|еп(н)ск(ѣ)пъ | срѣскн] и светог Симеона Српског [(св)ты ... | срѣскн)] (сл. 1, 2).⁸ Непосредно уз њих, на лезени и делу зида према певници, разазнаје се представа неког светог стилита на стубу, с рукама у ставу „Еве оранте“ (сл. 1). Нажалост, његово лице и пратећи натпис потпуно су уништени. Реч је највероватније о лику светог Симеона Столпника јер се у нашем старом сликарству управо тај стилит сликао уз представу светог Симеона Српског.⁹ У другој зони живописа северног зида наоса прасквичке цркве насликана су четири мученичка попрсја. Иконографија првог од њих и пратећи натпис сведоче да је у питању свети Мина Египатски [(св)ты / мина] (сл. 3). Пошто се тај мученик готово редовно слика у групи са светим Виктором и светим Викентијем,¹⁰ још двојцом страдал-

⁸ Приликом ишчитавања натписа обле заграде ( ) коришћене су за разрешавање скраћеница, угласте заграде < > за реконструкцију оштећених и уништених делова текста, вертикалном цртом | означавањем почетак новог реда натписа, а косом цртом / место на којем су његови делови раздвојени представом што је прате.

⁹ И. Ђорђевић, *Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008, 68–74.

¹⁰ Обичај здруживања ликова светих Мине, Виктора и Викентија, успостављен још у средњовековној уметности (cf. М. Марковић, *О иконографији светих рајника у источнохришћанској уметности и о представима ових светитеља у Дечанима*, in:

Сл. 2. Свети Сава Српски, детаљ сл. 1
Fig. 2. St Sava of Serbia, detail of fig. 1

Сл. 3. Свети Мина Египћански
Fig. 3. St Menas of Egypt

ника за Христа, слављеним, као и он, 11. новембра,¹¹ јасно је да управо њима припадају два оштећена попрсја у наставку низа. Први од њих одевен је у зелену тунику и црвен плашт опточен златом и бисером, тамне је косе и с бисерним венцем на глави. Четири поменути мученичка попрсја одвојена су вертикалном бордуром од представе јеванђелисте насликане уз саму ивицу свода певнице. Од те представе преостали су само део дрвене столице и јеванђелистине ноге на супедиону у доњем делу поља и сегмент неба из којег излеће крилати ауторов симбол у горњем делу. Због сасвим фрагментарне очуваности фреске није могуће с поузданошћу утврдити идентитет тог јеванђелисте. Знатно је боље сачувана представа јеванђелисте Јована с необичним натписом [ΙΩΒ(ΛΝΉ)], насликана источно од певнице (сл. 4). Времешни Богослов приказан је како у патмоској пећини записује у кодекс почетак свог јеванђеља на грчком језику [⟨E>v | <α>ρχ|<η> ...]. Из сегмента неба спушта се ка светом Јовану његов симбол – орао с књигом у канџама. Уска површина између јеванђелиста, над теменом свода певнице, покривена је орнаменталним пољем, а изнад кордонског венца, у трећој зони живописа, наслика-

на је сцена Силаска у ад (сл. 5). Лако препознатљива по разваљеним вратима света смрти на којима се виде Спаситељева стопала и по каменим саркофазима с телима пробуђених праведника, она сведочи да је у тој зони био насликан циклус Великих празника. С обзиром на скромне димензије првобитног католикона Прасквице, то је био једини циклус сцена у његовом програму. Уз Додекаортон су вероватно биле насликане још само неке засебне композиције у олтару, о чему ће тек бити речи.

Према ликовним особеностима побројане представе јасно се раздвајају у две групе. Првој припадају фигуре двојице најзначајнијих српских светих, четири мученичка попрсја у другој зони и сцена Силаска у ад (сл. 2, 3, 5). Те фреске колористички су богатије и складније компоноване од оних из друге групе, с ведријим и чистијим тоновима црвене, зелене и мрке боје. Колористичка једрина осећа се и у моделацији инкарната звонкијег окера, који при ивицама прелази у светлозелену (тонзура светог Саве, руке мученика). Ове зидне слике цртачки су поступније и знатно тачније изведене, а фигуре на њима природније су постављене и боље пропорционисане. Начин сликања потпуно одговара појединим остварењима српског живописа из првих деценија по обнови Пећке патријаршије. И натписи крај побројаних представа из Прасквице својим палеографским и ортографским особинама највише одговарају том периоду. По свим поменути елементима старије фреске католикона Прасквице веома су сличне живопису у цркви Пре-

Зидно сликарство манастира Дечана. Грађа и студије, Београд 1995, 613–614; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Свете Ахилије у Ариљу*, Београд 2005, 89, 91), поштован је на подручју Пећке патријаршије и у поствизантијско доба (С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 175, 180, 181, 184, 185, 186–187, 189, 202, 210).

¹¹ Архиепископ Сергей, *Полный месяцеслов Востока I–III*, Владимир 1901, том II, 351; том III, 464–465; Н. Delehaye, *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, col. 211–214.

Сл. 4. Свѣтѣи Јован Боѣослов
Fig. 4. St John the Theologian

ображења у Будисавцима из 1568. године. Творци те две сликарске целине потекли су свакако из једног од уметничких кругова које је патријарх Макарије окупио око себе у Метохији. Прасквичко сликарство чини се нешто сигурнијим у цртежу, зрелијим и колористички прочишћенијим. Нажалост, заснованије и одређеније судове о том старом живопису није могуће доносити због његове фрагментарне очуваности.

Овој групи представа са северног зида Прасквице припадају и све фреске сачуване у олтарском простору. Реч је о орнаменту у соклу остатка првобитне апсиде, полуфигури светог Јована Милостивог у ниши на северном зиду [(с)вѣ)ты юаннѣ / м(н)-л(о)стивнѣ] (сл. 6) и попрсјима мученика у другој зони. Међу тим веома оштећеним ликовима била су сасвим сигурно представљена тројица светих јеврејских младића: Ананија, Азарија и Мисаил. Тачно над теменом нише разазнаје се попрсје младог човека тамномрке таласасте косе, са остатком беле капице при врху главе, која је засигурно носила тефилу (сл. 7). Крај њега се могу прочитати и прва слова имена светог Азарије [аз(ар)на]. Не треба сумњати у то да су лево и десно од тог лика били приказани, као и обично, Азаријини састрадалници – Ананија и Мисаил.¹² Трећу зону северног зида олтара некада је красила представа од које је преостало само стопало у античкој сандали што належе на ноге неке мање фигуре (сл. 8). Та мања

¹² За неке примере представа тројице светих јеврејских младића у византијској и старој српској уметности сф. Ј. Проловић, *Представе мученика у Ресави. Прилог идентификацији*, Саопштења 40 (2008) 200–201; Петковић, *Зидно сликарство*, 174, 186, 195, 197, 198, 204.

Сл. 5. Силазак у ад, геѣтѣл
Fig. 5. Descent into Hades, detail

фигура клечала је на земљи, а носила је црвене чакшире и црне чизмице. С обзиром на место у храму на којем је сцена насликана – у олтару, пред жртвеником – реч је несумњиво о представи Жртве Авраамове.¹³

Сасвим другачије ликовне особености показују остале фреске северног зида – оштећена представа столпника (сл. 1), фигуре јеванђелиста (сл. 4), орнаментално поље међу њима и украсна трака на кордонском венцу изнад њих. По тим особеностима побројане представе везују се за фреске у самој певници. Тамо су у темену свода насликана попрсја Христа Емануила [Ι(ησοῦ)ς / <Χριστός> | ο Εμ(μ)ανο/<υ>ή<λ>] и пророка Давида [(п)ророкѣ / давн(дѣ)] и Соломона [пророкѣ соло/монѣ]. Испод њих постављене су фигуре осморице светих ратника и мученика. Источно су, слева надесно, свети Прокопије [(с)вѣ)т)ы | п(р)ок(о)пнѣ], један свети ратник – по свему судећи, Нестор¹⁴ (сл. 9) – свети Димитрије [(с)вѣ)ты димит(р)ѣ] и свети Ђорђе [(с)вѣ)ты / георге]. На западној страни насликани су како стоје, у патрицијским хаљинама, свети Теодор Тирон [(с)вѣ)т)ы | ѳεωδο(ρ)ѣ (тн)ронѣ|скн], свети Теодор Стратилат [(с)вѣ)ты | ѳε(ωδορ)ѣ ст(ратилатѣ)], непризнати свети и свети Јевстатије Плакида [(с)вѣ)ты | ѳуст(а)ѣ]. Полуфигуре свете Јулите и светог Кирика (сл. 10) добиле су место у истој зони, непосредно изнад високог сокла покривеног орнаменталним пољима, на северном зиду певнице. Моделовање на свим тим представама сасвим је суво, искључиво тонско, широке траке

¹³ За иконографију те представе у византијској уметности и њено место у црквеним програмима сф. Војводић, *Зидно сликарство цркве Свѣтѣи Ахилија*, 106, 150–152, са старијом литературом. Програмска позиција фрагмента и умањене димензије фигуре која клечи говоре у прилог мишљењу да у питању није сцена одсецања уха Малху из Издајства Јудиног.

¹⁴ На такав закључак наводи то што је коса овог младоликог ратника средњедуга и незачешљаних, каткад нагоре извијених немирних праменова, као и то што је насликан крај Несторовог састрадалника светог Димитрија. Полуокренут је ка њему, како је свети Нестор приказиван понекад у византијском и поствизантијском сликарству. За иконографију светог Нестора и обичај његовог представљања уз лик светог Димитрија сф. Марковић, *О иконографији свѣтѣих райника*, 592, п. 196, 610–611, 620, 622, п. 433, сл. 3; idem, *Свѣтѣи райници из Ресаве. Иконографска анализа*, in: *Манастир Ресаве. Историја и уметности*, Деспотовац 1995, 208, сл. 13; С. Петковић, *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997, 158; Ch. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot–Burlington 2003, 227–230.

Сл. 6. Свџти Јован Милостиви
Fig. 6. St John the Almsgiver

мрких сенки непрозирно су дубоке, а инкарнат је некако тврд и металног сјаја, пепељаст у боји. Ликови су прилично грубо исцртани, делују укочено и схематизовано. Увећаних су глава у односу на тело, сапетих и неприродних ставова, често без праве племенитости у поставци. Извео их је сликар без великог дара и нарочитог уметничког замаха, који није умео да подари звонкост боји. Колористичка сазвучја сирова су му и заморна, а сликана материја је без изразитије лепоте.¹⁵ Једноличност, сувоћа и неинвентивност осећају се и на деловима његовог орнаменталног сликарства у зони сокла, знатно вишег у певничком трансепту но у подужном броду и олтарској апсиди.

Фреске певнице и дела северног зида непосредно уз њу не одвајају се од осталог живописа на северном зиду само по начину на који су исликане фигуре. Од њега се разликују и по врсти и природи орнаменталних поља и трака. Крупне разлике између две назначене стилске целине уочљиве су и у сасвим ситним детаљима. Тако је, рецимо, бисерни венац на глави другог у низу мученика у зони попрсја са северног зида, вероватно светог Виктора, потпуно другачији од венаца на главама светих ратника и мартира у певници. Две целине прасквичког поствизантијског сликарства међусобно се недвосмислено разликују и по палеографским и ортографским особеностима пратећих натписа. И док се ликови светих Саве и Симеона и друге њима стилски сродне представе могу приписати неком српском сликару из треће четвртине XVI столећа, фреске у певници и на северном зиду око ње извео је неки грчки сликар XVII века. Иако сви натписи на свицима и у књигама на млађим фрескама нису грчки, има и грчких. Већ је поменут онај на књизи јеванђелисте Јована. Цитат на свитку Христа Емануила у своду певнице [Εὐὼ η̅μ̅ι τ<ο> φὼς τοῦ κο̅ςμου>, уместо: Εὐὼ ε̅μ̅ι το φὼς τοῦ κο̅ςμου] испи-

¹⁵ Слободан Раичевић, који не разликује дела двојице сликара у прасквичком катхоликону, неоправдано високо вреднује тај живопис (Раичевић, *Сликарство*, 72). Знатно су одмеренији и тачнији описи и оцене Александра Чиликова, cf. Čilikov, *Grčki slikari*, 69–70; idem, *Пашировске цркве и манастири*, 167–170.

Сл. 7. Остаци лика свџтој Азарије
Fig. 7. Remnants of the representation of St Azarias

Сл. 8. Остатак сцене Жртвоиношења Авраамовој
Fig. 8. Remnant of the Sacrifice of Abraham

сан је ортографски нетачно, али не без знања језика. Заправо, речи су забележене према изговору, по својој фонетској вредности, дакле уз примену „фонетског правописа“. То показује да је реч о мање образованом зографу Грку.¹⁶ О томе да је сликар био Грк, насупрот закључку неких ранијих истраживача,¹⁷ додатно сведоче грешке које је направио исписујући на једном од свитака српскословенски текст, јер наш стари језик очевидно није добро познавао. Цитат из псалтира (Пс 18/19, 1) на свитку у рукама пророка Давида тачно је написан, вероватно према предлошку који је сликар добио [н(ε)β(ε)α | повѣ|дѣ|тъ сл|авоу в(о)жи|ю]. Текст на свитку у рукама Соломоновим, међутим, неразумљив је [сази|де вѣ¹⁸ | вѣ вѣ|скли|скно|в(ε). (ε)] (сл. 12). Очевид-

¹⁶ Мање образовани грчки сликари на сличан су начин исписивали натписе и у многим другим споменицима.

¹⁷ Мијовић, *Фреске у певници Балше III*, 352; Раичевић, *Сликарство*, 72.

¹⁸ Изнад ова два словна знака нема титле која би указивала на скраћену реч воѣ, што значи да сликар није разумео значење слова, односно речи које је исписивао.

Сл. 9. Свети Прокопије и свети Нестор (?)
Fig. 9. St. Prokopios and St Nestor (?)

Сл. 10. Свети Кирик
Fig. 10. St Cyric

но је да је сликар преузео задатак да на пергамени Давидовог наследника испише цитат петог стиха 46/47. псалма [вѣздѣ боꝑъ вѣ вѣскликновѣнѣ], али је побркао слова док их је преносио с предлошка. Није начинио исправку јер није био кадар да уочи грешку. Због тога ваља прихватити закључак Александра Чиликова да је у прасквичкој певници радио неки грчки сликар. Чиликов је, међутим, до таквог закључка дошао повезујући стилски фреске певнице са живописом наоса Хопова, односно приписујући те две сликарске целине истом сликару,¹⁹ што се нипошто не може прихватити. Уосталом, сликарство у певници Прасквице и не треба везивати за сам почетак XVII века, мада би се рекло да потиче из његове прве половине. Нешто више сличности но с Хоповом сликарство прасквичке певнице има са фрескама у цркви Светог Николе у Бечићима,²⁰ али њих засигурно није извео исти мајстор. Сликари из Бе-

чића знатно је бољи и префињенији уметник од зографа што је радио у певници Прасквице.²¹

О томе да су фреске насликане у певници цркве светог Николе у Прасквици и непосредно уз њу млађе од осталог живописа наоса и олтара не говоре само особености стила. Недвосмислено сведочанство пружају и неки технички детаљи. Пажљивије посматрање показује да је фреска с представом столпника насликана на слоју фреско-малтера који је превучен преко старијег орнаменталног оквира нише с ликовима светог Саве и Симеона Српског. Пошто је доњи део малтерног слоја на којем лежи столпникова представа отпао, у доњем делу лезене уз источни крај нише

¹⁹ Čilikov, *Grčki slikari*, 66, 72; idem, *Пашићровске цркве и манастири*, 177–178; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 103.

²⁰ На ту везу скрећу пажњу Čilikov, *Grčki slikari*, 70–72; idem, *Пашићровске цркве и манастири*, 171–173; Пејовић, Чиликов, *Православни манастири*, 103.

²¹ То је добро уочио и сам А. Чиликов, али претпоставља да су праву аналогију сликарству из Бечића пружали уништени ликови на северном зиду Прасквице, који су пак, како се показало, старији и потичу из XVI века (Чиликов, *Пашићровске цркве и манастири*, 172).

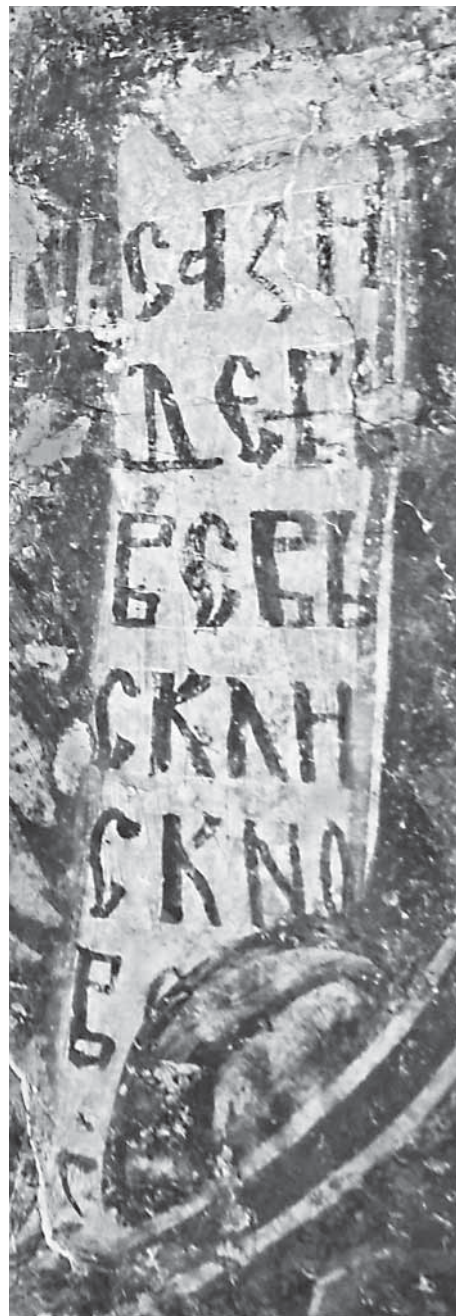

Сл. 11. Орнаментално поље на којем је спојница слојева
Fig 11. Ornamental field with the joint of two layers

може се видети како се украсни оквир нише пружао све до певнице (сл. 1). Он је, заправо, настављао своје ширење и на тој страни, спуштајући се до подножја лезене и пратећи десну ивицу лучне нише читавом њеном дужином. Првобитна композиција украсног оквира са орнаментом у виду лозице била је зато правилна, готово симетрична са обе стране представе српских светих. Тај оквир био је постављен као онај око нише с ликом светог Јована Милостивог у олтару (сл. 6). Спој два слоја сликарства уочљив је и на другој страни поменуте столпникове представе у наосу. Конзерваторски санирана ђорната тече укосом, по средини малог троугластог орнаменталног поља уз нишу, крај главе светог Симеона (сл. 1, 11). Та спојница у виду широке закрпљене пукотине пружа се од оштећења у основи троугла накнадно уобличеног на месту старијег и ширег орнамента и досеже до његовог темена. Продужава затим да тече даље, навише, раздвајајући попрсја мученика од представа јеванђелиста. Десно од те голим оком видљиве ђорнате боје су нешто блеђе и сувље. Да би свој живопис спојио са затеченим фрескама, сликар столпникове представе ту је обио стари малтер како би нови слој довео у исту равноту са старијим. Прилично вешто изравнати слојеви могли су, на први поглед, створити утисак о томе да је сав живопис на северном зиду настао истовремено.²² Осим спојнице, међутим, накнадну интервенцију одаје и то што је познији сликар недоследно компоновао прерађени део орнаменталног поља. Преостала горња хоризонтална линија црног оквира остављена

²² У конзерваторском извештају из 1966. године о радовима у цркви Светог Николе у Пасквици каже се: „Обијен је малтер са новооткривеног дијела живописа који се надовезује на живопис капелице, а који се налази на сјеверном старом зиду наоса.“ Капелицом је називана северна певница јер је једно време била одељена зидом од главног брода. Сф. Љ. Каписода, *Рађ Завода за заштитију сјоменика културе СР Црне Горе у 1966. години*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 252.

Сл. 12. Напис на свитку пророка Соломона
Fig. 12. Inscription on the scroll of the Prophet Solomon

је да тече надесно све до црвене бордуре, уместо да се споји са истобојном вертикалном линијом извученом на новом слоју малтера. Надаље, та нова вертикална линија оквира повучена је само до преосталог дела црвене вреже, па се стиче утисак да врежа израста из ње. Празнину на десном, досликаном делу новоформираног орнаменталног поља у облику троугла млађи сликар попунио је светлије исликаном вितिцом. Векао ју је за остатак поменуте првобитне вреже, извучене тамнијом црвеном бојом.

У цркви Светог Николе у Пасквици очувала су се, дакле, два слоја поствизантијског сликарства. Млађи је из прве половине XVII столећа, а старији је настао у трећој четвртини XVI века или можда тек коју годину касније. Но, све то наводи на преиспитивање неких раније изнетих закључака о старом сликарству на подручју Паштровића. Најпре, нужно је уочити да сликарско стваралаштво у тој области не почиње да оживљава тек у XVII веку, како су поједини аутори

сматрали.²³ Католикон главног паштровског манастира живописан је убрзо након обнове Пећке патријаршије 1557. године, у енергично покренутом таласу обнова задужбина српских средњовековних владара. Очеvidно, стекли су се тада услови и за обнову цркве коју је засновао са „властелом својом Паштровићима“ Балша III Балшић,²⁴ унук светога кнеза Лазара. Осликавање је поверено зографу чије дело сведочи о томе да је поникао у једној од оних група уметника које је патријарх Макарије Соколовић формирао у средишту велике обнове. Тај старији поствизантијски живопис у Светом Николи у Прасквици није припадао уметничким токовима обновљене Пећке патријаршије само по својим ликовним својствима. Припадао му је и по идејама присутним у сликаном програму. Угледно место које су у декоративном систему старе прасквичке црквице добили здружени ликови светога Саве и светога Симеона Српског (сл. 1, 2) показује да су у другој половини XVI века и Паштровићи програмски истицали двојицу својих најзначајнијих националних светих.²⁵ Колико су у томе свесно и упорно истрајавали, показује потоњи живопис у самој Прасквици. Биће да је управо онај грчки сликар који је у првој половини XVII века живописао певнице католикона насликао и светога Саву и светога Симеона у некадашњој манастирској трпезарији.²⁶ Уз српске свете, нашао се ту и лик једног епископа, вероватно светога Николе Мирликијског, патрона манастира и заштитника Паштровића.²⁷ У прасквичкој цркви Свете Тројице зограф Радул 1680. године шири низ домаћих светих и покрај светога Саве и светога Симеона слика лик светога Арсенија I.²⁸ Разрађен национални програм, заснован на истицању светих Срба, владара и архијереја, заступљен је и у другим паштровским манастирима осликаваним након обнове српске патријаршије. Идејни постулати тог програма нарочито звонко одјекују са фресака Градишта.²⁹

Поствизантијску обнову цркве Светог Николе, започету у другој половини XVI века, наставили су сликари који су у XVII веку живописали певницу и део западног зида уз њу. Ако је храм био осликаван у XV столећу, могуће је да је у првом наврату обновљен само живопис главног брода, а да су потом из-

Сл. 13 . Остатак сликарства на западној фасади старе цркве.

Fig. 13. Remnant of the wall painting on the western facade of the old church.

нова осликана и певнице. Вероватније је, међутим, да су сликари из друге половине XVI века живописали читав храм. У прилог томе говорила би чињеница да су касније поново изведене и фреске по ободу певнице. Ваља претпоставити да су у XVII веку оштећени северни крак певничког трансепта и сликарство у њему. Можда је само попустио кров над трансептом, као неколико векова раније у Светим апостолима у Пећи,³⁰ па је влага оштетила фреске у северној певници и непосредно око ње. Обнављајући те фреске, грчки сликари XVII века бар су делимично изменили програм затеченог сликарства. Сасвим је сигурно да су на северном зиду уз певницу насликали представу столника која се, како се показало, раније није ту налазила. Не треба искључити могућност да њихову иновацију представљају и ликови јеванђелиста у другој зони северног зида. У сваком случају, ови ликови сведоче о томе да црква, бар у време осликавања у XVII веку, није имала куполу на пандантифима, на супрот својевремено изнетој претпоставци.³¹ Према строго поштованом правилу, управо су пандантифи били место намењено сликању представа четворице јеванђелиста у православним храмовима још од

²³ Чиликов, *Паштровске цркве и манастири*, 213.

²⁴ За повељу о оснивању цркве Светог Николе у Прасквици cf. К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 66–68; П. Шеровић, *Повеља о оснивању Св. Николе у Прасквици и њени додаци*, Историјски часопис 5 (1955) 323–331; Б. Шекуларац, *Дукљанско-зейске повеље*, Титоград 1987, 147–158; М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици*, Стари српски архив 5 (2006), 207–227.

²⁵ Чиликов, *Паштровске цркве и манастири*, 213 et passim.

²⁶ Cf. *ibid.*, 73, ф. 53.

²⁷ При оваквом препознавању архијереја насликаног у старој трпезарији извесну потешкоћу представља то што он на себи има плав фелон, а не црвен.

²⁸ З. Ракић, *Радул. Српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 151; Чиликов, *Паштровске цркве и манастири*, 132, ф. 160.

²⁹ За низове ликова Немањића и представу светога Стефана Штиљановића у црквама манастира Градишта cf. Чиликов, *Паштровске цркве и манастири*, 87–88, ф. 69–70, 72. Обичај истицања светих Срба општа је појава у сликаним програмима цркава на подручју старих српских земаља у доба обновљене Пећке патријаршије, па су, осим у Паштровићима, они готово редовно представљани и у областима старе Црне Горе, Брда и Херцеговине. Тај у науци прилично запостављен, готово потиснут идејни аспект српске уметности након 1557. године тек очекује темељна и свеобухватна истраживања.

³⁰ Наравно, у пећким Светим апостолима кровови певница оштећени су из особитих разлога. Cf. В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 213.

³¹ За ту претпоставку cf. Мјовић, *Praskvica*, 16; Zeković, *Praskvica*, 627. За супротно мишљење – да је црква „вероватно била без купета“ – cf. *Историја Црне Горе* II/2, Титоград 1970, 431 (В. Ј. Ђурић); *Манастир Прасквица*, 56 (Б. Митровић, М. Андрић). Питање куполе сматрају отвореним В. Кораћ (*С трагичељима кроз историју будванског подручја*, in: *Будва*, ed. Д. Калезић, Београд 1996, 77) и Р. Вујичић (*Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007, 152).

средњовизантијског раздобља.³² Ликови писаца је ванђеља добијају другу програмску позицију само у оним црквама које немају кубе. О томе да је стари прасквички каталикон био без куполе пре но што је обрушен 1812. сведочи и Младен Црногорчевић. Преносећи, засигурно, сећања старих Паштровића који су након три и по деценије обновили и проширили оштећени храм, он бележи да црква Светог Николе раније „није имала кубета, али је имала такође звоник на преслици су три окна“.³³

Најзад, поставља се питање о томе да ли је стара црква Светог Николе у Прасквици уопште била живописана у XV столећу. Засад није пронађена веродостојна потврда за то. Слободан Раичевић закључује како је „старији слој, који се уочава испод новооткривених на сјеверном зиду, несумњиво остатак фресака мајстора Балше III из 1413. године“.³⁴ На северном зиду, међутим, има само остатака два разматрана слоја, од којих један припада XVI, а други XVII веку. Пошто поменути аутор у горњем делу зида не раздваја две фазе поствизантијског сликарства, вероватно је фрагменте старијег стратума у доњем делу погрешно везао за XV век. Потпуно су, међутим, пренебрегнуте остаци сликарства на западном зиду првобитне цркве Светог Николе (сл. 13). У питању је фрагмент украса фасаде старе цркве, фасаде прекривене фрескама пре но што је подигнута припрата. Тај остатак се налази управо на оном месту на којем је зид накнадно подигнуто нартекса налегао на западну фасаду старијег дела храма.³⁵ Скривен под тим зидом, сачувао је свежину боја. Нажалост, његов сликани садржај сасвим је скроман и неупотребљив за тачнију стилску и иконографску анализу, а самим тим и за датовање.³⁶ Не може се с поуздањем закључити да ли припада XV веку или је млађи. Треба ипак приметити да је обичај осликавања западне фасаде био веома распрострањен у доба обновљене Пећке патријаршије. Због тога и даље остајемо без поузданог одговора на питање о томе да ли је храм који је с Паштровићима засновао Балша III био осликан у ктиторово доба. Чини се да не треба одбацити могућност да је црква остала неосликана за живота Балшиног.

Није позната тачна хронологија изградње прасквичке цркве Светог Николе. Неки истраживачи сматрају да је црква саграђена у другој деценији XV века, тек након издавања тзв. оснивачке повеље.³⁷ Ипак, чини се извесним да је храм морао бити подигнут пре писања те повеље, односно убрзо након окончања седам и по година дугог Првог скадарског рата (новембар 1412). Поменути даровни акт издат је, како

³² Cf. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светиој Ахилија*, 53–54, са старијом литературом.

³³ М. Црногорчевић, *Манастири Пашировски у Боци Которској*, Старица 12 (1895) 69.

³⁴ Cf. Раичевић, *Сликарство*, 72. Знатно је опрезнији А. Чиликов, *Пашировске цркве и манастири*, 212.

³⁵ О архитектури првобитне цркве Светог Николе у Прасквици cf. *Историја Црне Горе II/2*, 430–433, ск. 23–25 (В. Ј. Ђурић); *Манастир Прасквица*, 51–56 (Б. Митровић, М. Андрић).

³⁶ Очувани су, изгледа, само делови два преклопљена нима, једног изнад другог (горњи је црвене боје). Може се само нагађати да ли су припадали светима у једној од група праведника из представе Страшног суда, који се чешће слика на западној фасади храмова у поствизантијско доба.

³⁷ Cf. Петковић, *Културна баштина*, 139.

се сматра, 20. децембра 1413,³⁸ а свакако до 24. фебруара 1415. године.³⁹ Када је пронађено одговарајуће место за храм, вели Балша III у тзв. Оснивачкој повељи, *сѣтворихомъ црквѣ стѣхъ ѿдотворѣхъ николѣ*.⁴⁰ На тај начин он пружа податак да је у време састављања документа црква Светог Николе већ била саграђена. Осим тога, и у старосрпском тексту и у преводу повеље помиње се *ѿ коматъ на сѣм ѿ црковѣ*, то јест „prima peça de terra, sula qual e fabricata dicta gliesia de misser San Nicolo“ („први комат земље на којем је подигнута црква Светог Николе“).⁴¹ Након издавања повеље Балша III поживео је још око седам година, али му је, финансијски исцрпљеном Првим скадарским ратом и готово непрестано у сукобима, стално недостајао новац.⁴² Мања сукобљавања с Млечићима убрзо прерастају у Други скадарски рат, припреман већ од краја 1418.⁴³ Тешко да је у таквим приликама господар Зете смогао снаге да приступи осликавању новоподигнуте цркве. Крајем лета 1420. године Балша губи Стари Град, потоњу Будву,⁴⁴ у чијој је области подигнут манастир Прасквица. Одлучном борцу против млетачке доминације, храбром и искусном ратнику Балши III Балшићу тада се већ увелико ближио животни и политички крај. Болестан и скрхан, он позајмљује 1.505 перпера од Ратачке опатије и одлази на двор свога ујака деспота Стефана Лазаревића, где налази краткотрајно уточиште.⁴⁵ Тамо умире 28. априла 1421. године.⁴⁶ Пошто је остао без мушког потомства, Балша је пренео Зету у наслеђе ујаку Стефану.⁴⁷ Болест и прерана смрт нису дозволиле остваривање многих његових планова и испуњење владалачких и интим-

³⁸ У латинском преводу увода повеље уписана је погрешна година од постанка света (6900) јер преводилац „није знао читати бројеве ћирилске“, па се Константин Јиречек ослонио на индикт при датовању повеље у 1413. годину. Таквом датовању, међутим, не одговарају забележени круг месеца и круг сунца (cf. Јиречек, *Сјоменици српски*, 67, п. 1; Антоновић, *Оснивачка повеља*, 217–218). Поставља се стога питање о веродостојности индикта што га доноси преводилац који грешу у „читању“ ћирилских бројева. Сумња је утолико оправданија што је индикт могао бити нетачан и у изворнику, јер су „наши стари писци најчешће грешили при датирању индиктом“ (cf. Љ. Стојановић, *Сјари српски зайиси и најписи* 6, Београд 1988², 197).

³⁹ У препису повеље који доноси Петар Шеровић стоји да документ о даровању *ѿѣца фѣдѣ дѣхъ написа се ѿ старом граду предъ стѣнѣмъ савомъ ѿѣг...* Пошто је поменут 24. фебруар (6)923. године, што издавач добро закључује, онда у питању не може бити 1414. година, како он прерачунава, већ 1415. Црква Светог Саве Освећеног, која је у време Балше III била у рукама православних, и данас постоји у Старом Граду, то јест Будви. Према месту у препису на којем се поменути датум издавања појављује чини се да се он односи на засебан Балшин акт о куповини још једног комада земље за четрдесет шест перпера, прикључен оснивачкој повељи и у препису и у латинско-италијанском преводу. Cf. Шеровић, *Повеља*, 326, 330; Антоновић, *Оснивачка повеља*, 217–218; М. Чанак Медић, *Црква Светиој Саве у Будви*, Зограф 27 (1998–1999) 17–22, нарочито 18, п. 20.

⁴⁰ Шеровић, *Повеља*, 325; *Историја Црне Горе II/2*, 431, п. 19 (В. Ј. Ђурић).

⁴¹ Јиречек, *Сјоменици српски*, 67; Шеровић, *Повеља*, 325; Шекуларец, *Дукљанско-зетске повеље*, 154.

⁴² *Историја Црне Горе II/2*, 108–120, 130–131 (И. Божић).

⁴³ *Ibid.*, 121–133 (И. Божић); *Историја српског народа II*, Београд 1982, 96–98 (Ј. Калић).

⁴⁴ *Историја Црне Горе II/2*, 127 (И. Божић).

⁴⁵ *Ibid.*, 129 (И. Божић).

⁴⁶ *Ibid.*, 130 (И. Божић).

⁴⁷ *Ibid.*, 129–133 (И. Божић); *Историја српског народа II*, 196 (М. Спремић).

них људских нада. Можда је међу њих спадала и жеља да цркву Светог Николе у Прасквици види савршену у сјају јасног приморског сунца и украшену зидним сликама. Несталне политичке и економске прилике у зетском Поморју XV века⁴⁸ нису ишле наруку ни Паштровићима, саоснивачима цркве, који настављају да брину о храму тек ситнијим прилозима.⁴⁹ О увећа-

вању манастирских поседа принуђено је већ од самог почетка да се стара скромно прасквичко братство.⁵⁰

⁴⁸ И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979.

⁴⁹ Тако након Балше III, све до 27. априла 1439. године, само још извесна Јарослава (Арола) са кћеркама поклања манастиру комад зирата од своје баштине (cf. Јиречек, *Споменици српски*, 68; Шеровић, *Повеља*, 326; Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 155; Антоновић, *Оснивачка повеља*, 211, 215). Петорица браће Љешевић склопила су 1458. године споразум с монасима Прасквице о подизању заједничког млина, при чему су браћа уступила замљиште и воду, а манастир је дао камен. Трошкови и приходи дељени су на два равна дела. Не чуди зато што су земљишни поседи манастира Прасквице у XV веку били веома скромни. Cf. Јиречек, *Споменици српски*, 89; Божић, *Немирно Поморје*, 145–146.

⁵⁰ Cf. Јиречек, *Споменици српски*, 68; Шеровић, *Повеља*, 327, 328; *Историја Црне Горе II/2*, 130 (И. Божић); Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, 155; Антоновић, *Оснивачка повеља*, 210–211, 214–215.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Антоновић М., *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светио Николе на Прасквици*, Стари српски архив 5 (2006), 207–227 [Antonović M., *Osnivačka povelja Balše III Balšića manastiru Svetog Nikole na Praskvici*, Stari srpski arhiv 5 (2006), 207–227].
- Божић И., *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979 (Božić I., *Neмирно Pomorje XV века*, Beograd 1979).
- Чанак Медић М., *Црква Светио Саве у Будви*, Зограф 27 (1998–1999) 17–22 [Čanak Medić M., *Crkva Svetog Save u Budvi*, Zograf 27 (1998–1999) 17–22].
- Čilikov A., *Grčki slikari u Paštrovićima*, Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore 5 (2009) 63–66.
- Чиликов А., *Пашићевске цркве и манастири. Зидно сликарство*, Подгорица 2010 (Čilikov A., *Paštrovske crkve i manastiri. Zidno slikarstvo*, Podgorica 2010).
- Delehayе Н., *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, Bruxelles 1902, col. 211–214.
- Ђорђевић И., *Студије српске средњовековне уметности*, Београд 2008 (Đorđević I., *Studije srpske srednjovekovne umetnosti*, Beograd 2008).
- Ђурић В. Ј., Ђирковић С., Кораћ В., *Пећка патријаршија*, Београд 1990 (Đurić V. J., Ćirković S., Korać V., *Pečka patrijaršija*, Beograd 1990).
- Историја Црне Горе 2–2*, Титоград 1970, 127–133 (И. Божић), 431 (В. Ј. Ђурић) [Istorija Crne Gore 2–2, Titograd 1970, 127–133 (I. Božić), 431 (V. J. Đurić)].
- Историја српског народа 2*, Београд 1982, 96–98 (Ј. Калић), 196 (М. Спремић) [Istorija srpskog naroda 2, Beograd 1982, 96–98 (J. Kalić), 196 (M. Spremić)].
- Јиречек К., *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 66–68. [Jireček K., *Spomеници srpski*, Spomenik SKA 11 (1892) 66–68].
- Каписода Љ., *Раг Завода за заштитиу споменика културе СР Црне Горе у 1966. години*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 252 [Kapisoda Lj., *Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Crne Gore u 1966. godini*, Starine Crne Gore 3–4 (1965–1966) 252].
- Кораћ В., *С грађињелма кроз историју будванског подручја*, in: *Будва*, ed. Д. Калезић, Београд 1996 (Korać V., *S graditeljima kroz istoriju budvanskog područja*, in: *Budva*, ed. D. Kalezić, Beograd 1996).
- Манастир Прасквица*, Будва 2013, 51–56 (Б. Митровић, М. Андрић), 69 (А. Сковран) [Manastir Praskvica, Budva 2013, 51–56 (B. Mitrović, M. Andrić), 69 (A. Skovran)].
- Марковић М., *О иконографији светих рајника у источнохришћанској уметности и о представама ових светих у Дећанима*, in: *Зидно сликарство манастира Дећана. Грађа и студије*, Београд 1995, 613–614 (Marković M., *O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Građa i studije*, Beograd 1995, 613–614).
- Марковић М., *Свети рајници из Ресаве. Иконографска анализа*, in: *Манастир Ресаве. Историја и уметности*, Деспотовац 1995, 208 (Marković M., *Sveti ratnici iz Resave. Ikonografska analiza*, in: *Manastir Resava. Istorija i umetnost*, Despotovac 1995, 208).
- Мијовић П., *Фреске у певници Балше III у Прасквици*, Старица 9–10 (1958–1959) 345–353 [Mijović P., *Freske u pevnici Balše III u Praskvici*, Starinar 9–10 (1958–1959) 345–353].
- Мијовић Р., *Прасквица*, in: *Enciklopedija likovnih umjetnosti 4*, Zagreb 1966, 16.
- Мијовић Р., *Уметничко благо Црне Горе*, Београд–Титоград 1980.
- Пејовић Т., *Манастири на њу Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње 1995 (Pejović T., *Manastiri na tlu Crne Gore*, Novi Sad – Cetinje 1995).
- Пејовић Т., Чиликов А., *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд 2011 (Pejović T., Čilikov A., *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Podgorica–Beograd 2011).
- Петковић С., *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997 (Petković S., *Ikone manastira Hilandara*, Manastir Hilandar 1997).
- Петковић С., *Културна баштина Црне Горе*, Нови Сад 2003 (Petković S., *Kulturna baština Crne Gore*, Novi Sad 2003).
- Петковић С., *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965 (Petković S., *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557–1614*, Novi Sad 1965).
- Проловић Ј., *Представе мученика у Ресави. Прилои идентификацији*, Саопштења 40 (2008) 200–201 [Prolović J., *Predstave mučenika u Resavi. Prilog identifikaciji*, Saopštenja 40 (2008) 200–201].
- Раичевић С., *Сликарство Црне Горе у новом вијеку*, Подгорица 1996 (Raičević S., *Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku*, Podgorica 1996).
- Ракић З., *Радул. Српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998 (Rakić Z., *Radul. Srpski slikar XVII века*, Novi Sad 1998).
- Сергиј Архиеп., *Полный месяцеслов Востока 1–3*, Владимир 1901 (Sergij Arhier., *Polnyj mesiāšeslov Vostoka*, 1–3, Vladimir 1901).
- Стојановић Љ., *Стари српски записи и натписи 6*, Београд 1988² (Stojanović Lj., *Stari srpski zapisi i natpisi 6*, Beograd 1988²).
- Шекуларац Б., *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987 (Šekularac B., *Dukljansko-zetske povelje*, Titograd 1987).
- Шеровић П., *Повеља о оснивању Св. Николе у Прасквици и њени годаци*, Историјски часопис 5 (1955) 323–331 [Šerović P., *Povelja o osnivanju Sv. Nikole u Praskvici i njeni dodaci*, Istorijски часопис 5 (1955) 323–331].
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве Светио Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 (Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005).

Vorgić D., *Živopis manastira Praskvice* – www.rastko.rs/rastko-bo/umetnost/likovne/dvorgic-praskvica_1.html

Вујићић Р., *Прејнег стіарој сликарској на јодручју Будве и Пашировића*, Гласник Одјелјења умјетности ЦАНУ 14 (1995) 106, 121 [Vujičić R., *Pregled starog slikarstva na području Budve i Paštrovića*, Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU 14 (1995) 106, 121].

Vujičić R., *Srednjovjekovna arhitektura i slikarstvo Crne Gore*, Podgorica 2007.

Walter Ch., *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot–Burlington 2003.

Zeković Lj., *Praskvica*, in: *Likovna enciklopedija Jugoslavije 2*, Zagreb 1987, 627.

Stratigraphy of the wall paintings in the main church of the Praskvica monastery

Dragan Vojvodić

In the church of St Nicholas of the monastery of Praskvica in the Paštrovići region remains survive of two layers of post-Byzantine wall-painting. They occur on the remaining walls of the original church building in the northern part of the katholikon rebuilt in 1856. The apex of the vault of the choir shows Christ Emmanuel and the prophets Solomon and David. Below them are eight warrior saints. On the eastern side, left to right, are St Prokopios, St Nestor (?), St Demetrios and St George, all in armour, weapons in hand. On the western side are St Theodore Teron, St Theodore Stratelates, an unidentified warrior and St Eustathios Plakidas. These figures and the ornament on the tall painted socle zone below them belong to the fresco layer of the first half of the seventeenth century. This layer partly continues onto the north wall of the nave, where it shows a stylite hermit and two Evangelists, St John the Theologian being on the east. The style and epigraphic evidence suggest an itinerant Greek painter. The other figures on the northern wall, painted in the third quarter of the sixteenth century, are clearly distinguishable from those listed above. They were executed by a good painter, close to those who decorated the church of the Transfiguration at Budisavci (Metohija). Their style and accompanying inscriptions suggests that the painter was a Serb from one of the group of painters formed around the patriarch Makarije Sokolović after the restoration of the Patriarchate of Peć in 1557. In the katholikon of Praskvica he painted the standing figures of two most important Serbian saints, Sava and Symeon, in the niche

in the western part of the northern wall; the busts of four martyrs above them (St Menas, St Victor?, St Vincent?, an unidentified saint); the Descent into Hades in the third register next to the iconostasis; the Sacrifice of Abraham in the same register in the sanctuary; the busts of martyrs below it (St Ananias?, St Azarias, St Misael? etc.); as well as the waist-length figure of St John the Almsgiver in the niche in the eastern part of the northern wall. Apart from the style, the existence of the two abovementioned layers has been attested by some technical features such as overlapping frescoes.

Surviving under the northern wall of the subsequently added narthex which abuts the west façade of the original church is a modest fresco fragment (Last Judgment?). It is not enough to ascertain if the frescoes on the original façade belonged to one of the two post-Byzantine layers or had been painted soon after Balša III Balšić and his Paštrović liegemen had the church of St Nicholas built. The church was constructed after the First Scutari War (November 1412) and before the foundation charter was issued. The charter was probably drawn up on 20 December 1413, at any rate before 24 February 1415. From then until his death on 28 April 1421 the lord of Zeta was in dire financial straits, troubled by internal political strife, constant Venetian pressure, territorial losses and severe illness. It is debatable whether he ever managed to complete his foundation by having it decorated with frescoes.